

Vatandaşlık, Çeşitlilik Ve Çoğulculuğun Tarihsel Süreç İçerisinde Türk Eğitim Sistemi'ndeki Yeri

The Place Of Citizenship, Diversity And Pluralism In Turkish Education System In Historical Process

Fadime Koç DAMGACI *

Öz :

Bu çalışmada 1839 Tanzimat reformlarıyla önemli görülen, 1876 Kanun-i Esasi ile sınırları ve kapsamı belirlenen ilk anayasal Osmanlı vatandaşlığı tanımlamasından günümüz Türkiye'sine kadar geçen süreçte vatandaşlık, çeşitlilik ve çoğulculuğun yeri ve önemi konusu ele alınarak incelenmiştir. Çokkültürlü bir yapıya sahip olan Osmanlı Devleti, Türkiye Cumhuriyetinin kuruluş süreci ve günümüz Türkiye'sinde vatandaşlık ve vatandaşlık eğitiminin kapsamı, vatandaş ile kamusal yapıyı temsil eden devlet arasındaki hukuksal-siyasal konumun ne olduğu konularına değinilmiştir. Diğer yandan Osmanlı Devleti'nde çokkültürlüğe ve çokdilliliğe dayanan azınlık eğitiminin nasıl sürdürüldüğü ile azınlık okulları olan Ermeni, Rum ve Yahudi okullarının statü ve faaliyetlerine ilişkin açıklamalara yer verilmiştir. Türkiye'de vatandaşlık ve vatandaşlık eğitimi, demokrasi kültürüne duyulan ihtiyaç, bireylerin vatandaşlık noktasındaki farkındalık boyutları irdelenerek çokkültürlü eğitim için demokratik düzenlemelere yönelik eğitim programı geliştirilmesi gereğine vurgu yapılmıştır.

Anahtar kelimeler: Çeşitlilik, Çoğulculuk, Vatandaşlık, Vatandaşlık Eğitimi.

Abstract:

In this paper, the researchers analyzed the status and importance of citizenship, diversity, and pluralism during the time period starting from the Ottoman description of citizenship, which became important with Tanzimat reforms and the scope and the limitations of which were determined with the Ottoman constitution of

* Doktora öğrencisi, fdamgaci@gmail.com

1876. The topics addressed include the multicultural Ottoman Empire, the scope of citizenship and citizenship education during the foundation process of Turkish Republic and modern-day Turkey, and the legal-political status between the citizen and the state, which represents the public structure. Also, explanation was provided regarding how multicultural and multilingual minority education, and the status and activities of minority schools Armenians, Greeks, and Jews. The researchers emphasized the necessity of developing a curriculum which is compatible with democratic regulations for multicultural education by examining citizenship and citizenship education in Turkey, the need for a culture of democracy, and the extent of individuals' awareness towards citizenship.

Keywords: Diversity, Pluralism, Citizenship, Citizenship Education.

Giriş

Vatandaşlık, bir kişinin devletle arasındaki karşılıklı hak, görev ve yükümlülük ilişkilerini belirleyen hukuksal bir bağ ve devletin kişiye verdiği, kanunla düzenlenmiş haklar olarak tanımlanabilir (Polat, 2011). Bu bağlamda vatandaşlık kavramının hukuksal anlamının yanında görev ve sorumluluğu da içeren bir anlam taşıdığından bahsedebiliriz. Kişiler bu haklarla devletin kendilerine sundukları imkânlardan faydalanabilmektedirler. Vatandaşlık kavramı bireyin devlete karşı konumunu belirttiği gibi devletin de bireye karşı konumunu belirtmektedir. Aynı şekilde bir devletin sınırları içerisinde yaşıyorken, o devletten vatandaşlık hakkı alamamış bir yabancı da kanunla düzenlenmiş bu haklardan faydalanamayacak ya da kendi statüsüne uygun olarak hazırlanmış kanunlara tabi olacaktır. Peki devlet kimlere vatandaşlık hakkı tanıy? Yabancı bir ülkede yaşayıp o ülkeden vatandaşlık alamayan kişilerin insani hakları çiğnenmekte midir? Vatandaşlık hakkına sahip kişiler kendilerine tanınan hakları nasıl öğrenirler? Bu insanların statüleri Birleşmiş Milletler nezdinde nasıl tanımlanmıştır? Ayrıca bu insanların konumları insan hakları evrensel yeterlilikler bağlamında nasıl ele alınmıştır? Uluslararası düzeyde belirlenen ve evrensel bir yasa niteliğinde olan; ekonomik, sosyal, siyasal ve kültürel hakları kapsayacak şekilde geniş kapsamlı bir insan hakları hukuk sistemi var mıdır? Bu soruların cevabı sosyal devletlerde, eğitim-öğretim yoluyla verilmektedir. Bu açıdan vatandaşlık eğitiminin sadece okullarda değil, yaşam boyu öğrenmeye dayalı verilmesi gerektiği çok büyük bir önem arz etmektedir (Hablemitoğlu & Özmete, 2012). Vatandaşlık haklarının birçoğu doğumla başladığına göre, çok küçük yaşlarda vatandaşlık eğitiminin verilmesi, kişinin haklarını öğrenmesi açısından son derecede önemlidir. Vatandaşlık eğitiminin verilmesinin en büyük amacı ise bireyin içinde yaşadığı topluma uyumunu sağlamaktır (Çelik, 2008).

Bireysel farklılığı ve çeşitliliği vurgulayan postmodernistler aynı zamanda çokkültürlülüğün farklılık, çoğulculuk ve bireysellik söylemine de fırsat sunmuşlardır. Çokkültürlülüğün ileri sürdüğü temel ilkelerden; farklılıkların tanınması, eşitlik ve farklılıklarımızla bir arada yaşama imkânı postmodern düşünürler için önemli görülen değerlerdir. Postmodern anlayışta vatandaşlık kavramının içerisinde

bireyciliğin yanında çeşitlilik ve çoğulculuk kavramları da mevcuttur (Özcan & Ağca, 2010). Bu sebeple vatandaşlık öğretiminin yanında çeşitlilik ve çoğulculuk kavramlarının da eğitim sürecinde yer alması gerekir. Çeşitlilik; genel olarak biyolojik bir terim olarak kullanılsa da, insanları ve grupları birbirinden ayırt etmek için de kullanılır (Damgacı, 2013). Çoğulculuk ise birlikte var olan farklı öğelerin organik bir bütünlük kazanmasıdır (Bakker, 2003). Çeşitli insanların, felsefi, etnik, dini, politik ve kültürel açıdan kendi değerlerine uygun olarak toplumda yer almaları şeklinde ortaya çıkan çoğulcu yapının idaresi de yine vatandaşlık haklarıyla doğrudan ilişkilidir. Türkiye de barındırdığı çeşitli dil, din, etnisite, kültür ve dünya görüşünden insanları eşit vatandaşlık bağıyla birleştirme geleneğine sahip bir ülkedir (Karpaz & Yıldırım, 2012). Ancak Türkiye'de haklarının bilhassa kültür ve eğitim alanında ihlal edildiğini şiddetle başvurarak ifade etmek isteyen çeşitli grupların var oluşu nedeniyle vatandaşlık, çeşitlilik, çoğulculuk ve demokrasi eğitimleri hususunda tam anlamıyla ilerleme sağlanamamıştır.

Osmanlı Devleti'nde Vatandaşlık

Bilindiği gibi Türkiye Cumhuriyeti Devleti, Osmanlı Devleti'nin yıkılmasından sonra Osmanlı tabanı üzerine kurulmuş sosyal bir devlettir. Bu sebeple devletin yönetim şeklinde ve iktidar yapısında ciddi bir değişim yaşansa da tabanı değişmemiştir. Devlet sınırları içerisinde kalan topluluklar 1923 yılından bu yana varlığını sürdürmektedir. Bugün Türkiye Cumhuriyeti Devleti sınırları içerisinde 36 farklı etnik kimliğin yaşadığı bilinmektedir (KONDA, 2011).

Osmanlı Devleti döneminde sınırlar, doğu-batı ve kuzey-güney hattı boyunca daha geniş olduğundan, bugünkünden daha fazla etnik yapının idaresi söz konusuydu. Bu denli büyük ve çok etnikli bir devleti eşitlik ve adalet bağlamında yönetmek oldukça zor olsa da Osmanlı'nın bu idareyi uzun yıllar başarıyla devam ettirdiği bilinmektedir (Öztürk, 2010). Osmanlı Devleti, dini hükümlere göre devleti idare etmesine rağmen, gayrimüslim vatandaşlar ile müslüman vatandaşları aynı kanunlara tabi tutardı. Kanunların uygulanışı bakımından müslümanlar ile gayrimüslimler arasında hak noktasında farklılık gözetilmezdi (Karataş, 2006). Karataş'a (2006) göre gayrimüslimler ile müslümanların davacı ve davalı olarak yer aldığı mahkeme kayıtlarındaki dava konularının birçoğunda gayrimüslimler haklı bulunmuş ve mağduriyetleri giderilmiştir. Bunun yanı sıra bütün vatandaşlar devletin koruması altında bulunma, can ve mal güvenliklerinin teminat altına alınması gibi vatandaşlık haklarına sahiptiler. Bu hakların tezahür ettiği alanlardan biri de eğitimidir. Örneğin; Kürt ırkına mensup kişilerin yoğun olarak yaşadığı Doğu Beyazıt'taki medreselerde Kürtçe dilinde eğitim-öğretim yapılmaktaydı (UKAM, 2013). Yine farklı dinlere mensup kişilerin eğitim-öğretim konusu, onların (zimmî¹) iç işlerinden sayıldığından, bunlarla ilgili her türlü uygulamanın yetkisi, patrik veya metropolitlere verilmişti (Reşit, 1933).

¹ Halkı müslüman olmayan bir şehir fethedildikten sonra bu bölgenin halkı ile gerçekleştirilen zimmî akdi anlaşmasını kabul eden gayrimüslimler.

Osmanlı Devleti'nde çokkültürlülük noktasında eğitim yoluyla ortaya konan bu yaklaşımların devletin farklı dönemlerinde farklı şekillerde ortaya çıktığı görülmektedir. Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (Yüce Osmanlı Devleti) altı asırı geçkin bir sürede varlığını sürdürdüğünden, belirli dönemlere ayrılarak incelenmiştir. Bunlar; beylik, kuruluş, yükselme, duraklama, gerileme ve dağılma olmak üzere altı dönemdir. Dönem isimlerinden de anlaşılacağı üzere toprakların hızla genişlediği yükselme dönemi sonrasındaki duraklama döneminde, Osmanlı Devleti topraklarını genişletmemiş, korumaya çalışmıştır. Duraklama döneminin ardından gelen gerileme dönemi, moderleşme dönemi olarak da anılmaktadır. Bu dönemde devleti ayakta tutmak için atılan en önemli adım hiç şüphesiz gayrimüslimlere daha geniş vatandaşlık hakları tanıyan Tanzimat Fermanının (1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu) ilan edilmesidir. Aslında Tanzimat Fermanı halkına adil bir yönetim vaadeden Osmanlı Devleti'nin gelenekleriyle bire bir örtüşmekteydi (Aktel, 1998). Bu fermanda; hangi dinden, dilden, ırktan olursa olsun, Osmanlı Devleti'ne bağlı olan bütün tebaaya mal, can ve namus emniyeti, vergi adaleti ile askere alma şekli ve hizmet süresi hakkındaki hüküm esaslarına bağlı haklar verileceği yer almaktaydı (Gözler (2000).

1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı ile *tebaa* anlayışından *vatandaşlık* anlayışına geçilmiştir. Bu fermanda Tanzimat Fermanı'nın maddelerine ek olarak din görevlilerinin halktan para almaları yasaklanmış, gayrimüslimlerden alınan cizye vergisi kaldırılmış, insanları birbirinden üstün ya da aşağı gösteren, onlara mezhep, ırk veya dillerinden ötürü söylenen lakaplar yazılı ve sözlü anlatımdan çıkarılmış, din veya millet ayrımı gözetmeksizin bütün vatandaşlara devlet memuru olma hakkı verilmiş (bu fermandan önce sadece müslümanlar devlet memuru olabilmekteydi (Bozkurt, 1992)), her cemaate kendi anadilinde okul açabilme yetkisi tanınmış, karma mahkemeler kurulmuş, gayrimüslimlerin de müslümanlar gibi askere alınacağı vurgulanmıştır (Erdem, 2010). Görüldüğü gibi Tanzimat Fermanı'nda müslüman ve gayrimüslim bütün tebaa hakkında hükümler yer alırken, Islahat Fermanı'nda daha çok gayrimüslimlerin vatandaşlık hakları genişletilmiştir (Okandan, 1999).

Osmanlı Devleti'nde Çokkültürlüğe ve Çokdilliliğe Dayanan Azınlık Eğitimi

Osmanlı Devleti'nde Türk ve Müslüman olan vatandaşlara eğitim-öğretim kurumu açma hakkı tanındığı gibi azınlıklara da bu haklar verilmişti. İstanbul'un fethinden sonra Rumlara tanınan haklar sayesinde, Patrik adındaki ruhani reis, eğitim-kültür kurumlarını, hastaneleri ve kiliseleri yönetebiliyordu. Böylelikle İstanbul'un fethinden önce açılan azınlık okulları, fetihten sonra da varlığını sürdürebilmiş ve sistemli bir şekilde yönetilebilmişti. Daha sonra bu haklar Ermeni ve Yahudilere de tanındı (Ergin, 1977). Azınlık okulları Ermeni, Rum ve Yahudi okulları olmak üzere üç gruptur. Bu okullarda temel sosyal, fen ve din eğitimine ilişkin dersler verilmekteydi. Bunlara ek olarak Osmanlı Devleti, Rum okullarında

Türkçe dersini, Türkçe öğretmenlerinin maaşlarını devlet bütçesinden karşılamak üzere verdirtmiştir (Aysa, 1948). 1915 yılında çıkarılan Mekatip-i Hususiye Talimatnamesi ile azınlık okulları, devlet denetimine tabi tutulmaya başlanmıştır. Bir diğer gayrimüslim okulları olan yabancı okullar, Osmanlı Devleti'nin 1536 yılında Fransa'ya tanıdığı kapitülasyonlar sayesinde açılmıştır. Daha sonra bu kapitülasyonlar başka Avrupa ülkelerine de tanınmıştır. Tanzimat döneminden sonra ise daha etkin olmaya başlamışlardır (Ayas, 1948). Bu okullar sadece Katolik mektepleridir. 18. yüzyıl sonrasında Tanzimat fermanının gayrimüslimlere getirdiği haklar sayesinde, gayrimüslim öğrenciler, devlete ait askeri ve sivil okullarda eğitimlerine devam edebilmekteydiler. Ancak Bulgarların 1877 Osmanlı-Rus savaşındaki ihanetleri yüzünden gayrimüslimlerin askeri okullarda okumalarına yasak getirilmiştir. Osmanlı Devleti'nin azınlıklara ve yabancılara tanıdığı bu geniş haklar maalesef Osmanlı Devleti'nin zayıflamasından sonra suistimal edilmiş ve azınlık okulları ve yabancı okullarda devletin yıkılmasına çalışan cemiyet üyeleri yetiştirilmiştir (Taşdemirci, 2001). Azınlık ve yabancı okulları günümüzde hala eğitim-öğretim faaliyetlerine devam etmektedirler. Buna ek olarak günümüzde gayrimüslimler, devlet okullarına gidebilirlerken, müslümanlar da yabancı okullara, bu okulların özel sınavlarını geçme şartı ile gidebilmektedirler.

Türkiye'de Vatandaşlık ve Vatandaşlık Eğitimi

Demokrasi rejiminin benimsendiği devletler, herkesin yararlanmasını sağlamak zorunda oldukları insan haklarını ve temel özgürlükleri, vatandaşlara tanıtmak ve öğretmekle mükelleftirler (Gülmez, 2001). Bu sebeple devletler, insanların kendi haklarını bilme hakkının gereği olarak onlara vatandaşlık hakları ve demokrasi içerikli dersleri eğitim-öğretimde sunmalıdır. Demokrasi ve vatandaşlık eğitiminde, herkesin kendi hakkını öğrenmesi yanında, devlete karşı sorumluluğu ve yasalar karşısındaki konumunu öğrenmesi de hedeflenmektedir (Büyükkaragöz & Çivi, 1998).

Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurulduğu ilk yıllarda tarih, coğrafya ve vatandaşlık bilgisi gibi derslerin öğretim programında tek disiplin halinde yer aldığı görülmektedir. 1962 yılında 4. ve 5. sınıflar için "Toplum ve Ülke İncelemeleri" dersi öğretim programına konulmuş ve bu dersin adı 1968 yılında "sosyal bilgiler" olarak değiştirilmiştir. Sosyal bilgiler dersinin kapsamında ise tarih, coğrafya ve vatandaşlık bilgisi yer almıştır (Ata, 2007). İlk okullarda sosyal bilgiler dersi, 1990 yılındaki düzenlemeyle uygulanmaya devam etse de ortaokullarda 1985 yılında bu ders yürürlükten kaldırılmış ve yerine milli tarih, milli coğrafya, T.C. İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük ile vatandaşlık dersleri okutulmuştur (Gündem, 1996). 1997 yılındaki sekiz yıllık kesintisiz ve zorunlu eğitime geçişin sonrasında, 4, 5, 6 ve 7. sınıflarda Sosyal Bilgiler dersinin, 7 ve 8. sınıflarda ise "vatandaşlık ve insan hakları eğitimi" dersinin okutulmasına karar verilmiştir. 1998'den sonra eğitim programlarında yer alan derslerin isimleri ve muhteviyatında zaman zaman değişime gidilmiş, gelişen teknolojiye bağlı olarak farklı dersler de bu programda yer almış-

tır. Türk Eğitim Sistemi'nde Vatandaşlık ve Demokrasi ile ilgili dersler sekiz yıllık kesintisiz eğitimin yürürlüğe girmesinden önce 4. ve 5. sınıflarda, zorunlu eğitim yürürlüğe girdikten sonra ise 7. ve 8. sınıflarda zorunlu olarak okutulmuştur (Gözütok, 2007). Bu ders 2001 yılında eğitim programından tamamen kaldırılmışsa da 2004 yılındaki düzenleme ile ara disiplin olarak tüm kademelerde öğrenme sürecinde yer almıştır. 2010 yılında ise "Vatandaşlık ve Demokrasi Eğitimi" derisi sadece 8. sınıf öğretim programında temel disiplin olarak yeniden okutulmaya başlanmıştır (TTK, 2015). Görüldüğü gibi Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin eğitim programı, devlet kurulalı 89 yıl olmasına rağmen henüz oturaklaşmamıştır. Eğitim programında özellikle son on yıl içerisinde, birkaç yılda bir köklü değişimler yapılması, eğitim sisteminde çatlaklar olduğunu göstermektedir. Türkiye'de çokkültürlü eğitim ile ilgili yapılan araştırmalar, eğitimde başarının artmasının, sistemlerin çokkültürlü eğitime odaklandığında gerçekleşeceğini göstermektedir (Damgacı & Aydın, 2014).

Türk Anayasası'nın vatandaşlık kavramını nasıl tanımladığı, okullarda okutulan Vatandaşlık ve Demokrasi Eğitimi dersini anlayabilmek için son derece önemlidir. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk anayasası olan 1921 Anayasası'nda vatandaşlık kavramına değinilmemiştir. 1924 Anayasası'nda Türkiye ahalisine din ve ırk farkı gözetmeksizin vatandaşlık itibarı ile Türk denileceği yazılmaktadır. 1961 Anayasası'nda "Vatandaşlık" adında bir başlık açılmış ve Türk devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkese Türk denildiği eklenmiştir. 1982 Anayasası'nda ise "Türk Vatandaşlığı" adında bir başlık açılmış ve altında, 1961 Anayasası'nda vatandaşlığa ilişkin yer alan ifadeler kullanılmıştır (Bilir, 2012). Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulduğu ilk zamanlardan itibaren kabul ettiği anayasalarda, Türklüğün bir ırk olmasından ziyade bir millet olduğundan bahsedilmiş ve Türkiye vatandaşları için Türk ifadesi kullanılmıştır (Polat, 2011) Türkiye Cumhuriyeti Devleti için "Vatandaş=Türk" eşitliği günümüz Türkiye'si için yanlış bir tanımlama olmayacaktır. Ancak vatandaşlık aslında Kepenekçi'ye (2008) göre, bir kişiyi bir devlete bağlayan uyrukluk bağıdır. Bu nedenle vatandaşlığı bir ırkın adı ile bağdaştırmak o ülkede yaşayan diğer ırklara mensup topluluklar için itici olabilir. Günümüzde vatandaşlıktan öte küresel vatandaşlık kavramı tartışılıyorken, bu durumu bir ırka indirgemek, demokratik açıdan yeniden değerlendirilmesi gereken bir konudur.

Vatandaşlık konusunda ele alınması gereken bir diğer mesele de son dönemde hızla artan göç meselesidir. Özellikle 2011 yılında Suriye'de ortaya çıkan iç savaş nedeniyle Suriyeli aileler Türkiye'ye sığınmışlardır. Buna rağmen "Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu"nun bir kısmı 2013, bir kısmı da 2014 senesinde ancak yürürlüğe girebilmiştir. Bu kanunla yabancıların Türkiye'ye giriş-çıkışları, ikametleri, sınır dışı edilmeleri, eğitim almaları gibi konularda nasıl bir tutum izleneceğine dair kararların yanında, insanlık dışı muameleye maruz kalma durumu olanların ülkelerine gönderilmeyeceği de belirtilmiştir. Geri gönderilmeyen ailelerin çocuklarının eğitim almaları da kanunla açıklığa kavuşmuştur. 6458 sayılı Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu'na göre çocukların eğitim ve öğretim-

den faydalanmaları için Milli Eğitim Bakanlığı'nca gerekli tedbirlerin alınması gerekmektedir (Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu, 2013).

Çoğulculuğun Demokratik Bağlamı ve Türkiye'de Çoğulculuk

Demokrasi kavramı geçmişte olduğu gibi günümüzde de üzerinde çokça tartışılan bir konudur. Birçok tanımı olduğu gibi birey ve toplumlara bağlı olarak çeşitli türleri de mevcuttur. Bu türler; doğrudan-yarı doğrudan-temsili demokrasi, çoğunlukçu-çoğulcu demokrasi, Marksist demokrasi, liberal demokrasi, siber demokrasi, militan demokrasi, delegasyoncu demokrasi, westminister modeli demokrasi, müzakereci demokrasi, katılımcı demokrasi olarak sıralanabilir (Yavuz, 2009). Yavuz'a (2009) göre bu farklılıklar demokrasiye bakış açısından bir zenginlik olarak kabul edilse de büyük karmaşalara da neden olmaktadır.

Bir rejim olarak demokrasi, toplumu oluşturan çeşitli grupların çoğulculuğuna dayanan, bütün bireyleri kendi kültürleri ile kabul eden ve onlara eşit muamele eden bir sistemdir (Gözlügül, 2013). Kavram olarak demokrasiyi ise Abraham Lincoln'un ünlü tanımı olan "halkın halk tarafından, halk için yönetimi" şeklinde tanımlayabiliriz (Sartori, 1996). Bu tanımlardan hareketle denilebilir ki demokrasi; özgürlüğü, eşitliği ve halkın kendi kendini yönetmesini esas alan değerler sistemidir. Bu sebeple demokrasi kavramının insan hakları kavramı ile bütünleşik bir yapıda olduğu söylenebilir. Özde halk için yönetime vurgu yapan demokraside, insan haklarına dayanan bir anlayış da söz konusudur (Yavuz, 2009).

Çoğulcu demokrasi halkın çoğunluk tarafından yönetilmesi anlamına gelmektedir. Her ne kadar çoğulcu demokrasilerde halkın çoğunluk tarafından yönetilmesi önemli görülse de bu süreçte çoğunluğa yönetme, azınlık durumunda olanlara ise muhalefet etme görevi düştüğü için bu görüşe, dışlayıcı olması yönüyle itiraz edilmekte ve bu görüş demokrasinin ruhuna aykırı bulunmaktadır. Çünkü bu durumda azınlıkta kalan bireylerin karar mekanizmasına katılması mümkün görülmemektedir. Azınlığa sadece muhalefet etme görevi düşmektedir. Burada üzerinde durulması gereken nokta ise çoğulcu olmayan azınlıkların durumudur. Bu noktadan hareketle denilebilir ki, çoğulcu demokrasi *tam manasıyla* demokrasinin gereklerini karşılayamamaktadır. Çünkü çoğunluğun seçimleri ile devlet yönetilmekte, azınlığın seçimi ise bertaraf edilmektedir (Lijphart, 1999). Ancak karar alma sürecinde oy birliği mümkün olmayacağından, oy çokluğundan daha demokratik hiçbir alternatif söz konusu değildir (Dahl, 1993). Her ne kadar çoğulcu demokraside çoğunluğun seçimi ile iktidara gelen çoğunluk, yönetimde söz hakkına sahipse de azınlıkların muhalefetteki yeri bu durumu dengeleyebilir. Bunun yanı sıra çoğunluğun seçtiği iktidar, tüm vatandaşlara kendi kültürlerini yaşama hakkı tanır, herkesi olduğu gibi kabul eder, çoğunluğun da azınlığın da taleplerine makul cevaplar sunarsa, demokrasinin gereklerini yerine getirmiş olur. Böylelikle azınlıklar, çoğunluk kültürünün baskın olması nedeniyle asimile olmayacağı gibi azınlık ve çoğunluk arasında bir uyum söz konusu olabilir.

Gündoğan'a (2002) göre günümüzde çoğulculuk denildiğinde kastedildenden, kültürel çoğulculuk kavramıdır ve kültürler arasındaki farklılıklardan dolayı kültürel ilişki de oldukça sıkıntılıdır. Çünkü her kültürel grubun algıları, değer sistemleri birbirinden farklıdır. Çoğulcu anlayışta ise birçok iyi bulunmaktadır ve tek bir iyi yerine iyilerin peşinden koşmak esastır (Gündoğan, 2002). Buna ek olarak Taylor da çoğulculuğun kültürel kimlikleri tanımayla meydana geleceğini savunmaktadır (Taylor, 1996). Bu sayede kültürler arasındaki çatışma ortadan kalkacak ve tam manasıyla çoğulcu bir toplum meydana gelecektir. Çokkültürlü bir toplumda tüm insanların eşitliği savunulduğundan, her kültürün farklılığına saygı duyulmakta ve buna bağlı olarak çoğulcu bir anlayış ortaya çıkmaktadır (Damgacı, 2013).

Türkiye'de şu anda hali hazırda çok çeşitli kültürler birarada yaşamını sürdürmektedir. Osmanlı Devleti'nin hüküm sürdüğü dönemlerde, toprakların daha da geniş olması münasebetiyle kültürel grupların sayısı çok daha fazla olmuştur. Gündoğan (2002)'a göre çoğulculuğu sağlamak ve kültürel çatışmaların önüne geçebilmek için değerlerin ön planda tutulması, bunlara saygı duyulması ve kültürlerin birbirlerine hoşgörü ile yaklaşması gerekmektedir. Hoşgörü, herkesi kendi konumunda kabul ederek saygı duymayı gerektiren başlı başına bir değerdir. Osmanlı Devleti'nin, bünyesindeki kültürlerin çatışmasını *hoşgörülü olarak* bertaraf ettiği bilinmektedir (Bayraktar, 2013). Hatta Batı'da modern çoğulculuk ve hoşgörü düşüncelerinin gelişim gösterdiği Aydınlanma Dönemi'nin büyük düşünürlerinden Votaire'in bile, eserlerinde Osmanlı Devleti'nin kültürel çoğulculuk ve hoşgörü politikasını örnek gösterdiği görülmektedir (Günay, 1998). Türkiye'nin gündemini şu anda, dünyanın birçok bölgesinde olduğu gibi, farklı kültürlerin çatışması konusu çokça meşgul etmektedir. Türkiye'de tam manasıyla çoğulculuğun sağlanabilmesi için hoşgörüyü dayalı anlayışın devlet politikası haline getirilmesi gerekmektedir. Bu sayede kültürel çatışmalar da son bulacak, barış ve huzur ortamı sağlanacaktır (Aydın, 2012).

Türkiye'de Asimilasyon ve Sosyal Bağlılık

Osmanlı Devleti son dönemlerinde, devletin yıkılmasını engelleyebilmek için çeşitli düşünce akımlarını benimsemeye çalışmıştır. Osmanlılık akımı imparatorluğun asıl ögesini oluşturan Türklerin, İslamcılık ise diğer dinlere mensup vatandaşların hoşuna gitmemiş ve böylece bu akımlar önemlerini kısa bir süre içinde kaybetmişlerdir. Benimsenen akımlardan biri olan Batıcılık akımı da İslamiyetin ruhuna aykırı bulunmuştur. Türkçülük akımı ise yeni yönetimi kurmak isteyenlerin üzerinde durduğu bir akımdır. Osmanlı Devleti'nin kurucularının Türk ırkına mensup olması ve elde kalan toprakların büyük bir kısmında Türklerin yaşıyor olması bu akımı güçlendirmiştir. Nitekim Türkiye Cumhuriyeti Devleti de Türkçülük temeli üzerine kurulmuştur. Yeni kurulan bu devlet üzerinde, Türkler dışında farklı toplumlar da hayatlarını idame ettirmesine rağmen, Türkçe dışında farklı dillerin konuşulmasının devletin rejimine tehlike oluşturacağı düşünülmüştür. Bu nedenle bahsi geçen tehlikenin ortadan kaldırılması için yasaklayıcı ve asimile edici önlemler alınmıştır (Kubilya, 2005). Bunun yanı sıra büyük çoğunluğu

müslüman olup ibadetlerini Arapça dilinde yerine getirme yükümlülüğüne sahip insanlara da ibadetlerini Türkçe dilinde yapmaları için baskı yapılmıştır. Örneğin insanları namaza Arapça dilinde davet eden ezan, 1932 yılından 1950 yılına kadar Türkçe olarak okutulmuştur (Tuncalp, 1950). Kubilay (2005)'a göre Milli Mücadele döneminde ülkenin çok etnikli/kültürlü yapısı tanınsa da bu durum, Cumhuriyet'in ilanından sonra farklılık göstermiş ve devletin çok etnikli yapısına dair görüşler ortadan kalkmıştır. Örneğin; Türkçe dili dışında farklı dillerin kamusal alanlarda konuşulması devlet rejimi için tehlike olarak kabul edildiğinden, kanuni düzenleme ile Cumhuriyet kurulduktan sonra bu durumu ortadan kaldıracak yasalar getirilmiştir. Ancak 1991 yılında, Anayasanın 2932 sayılı anadilleri yasaklayan kanunu yürürlükten kaldırılmıştır (Kubilay, 2005). Bu yıldan sonra radyo ve TV'de Türkçe dışındaki dillerde yayın yapan kanallar açılmış ve azınlık dillerinin seçmeli ders olarak okutulmasına müsaade edilmiştir. Bu sayede çoğulculuk, Osmanlı Devletinin yıkımından itibaren ilk defa benimsenmeye başlanmış ve demokratik adımlar atılmıştır.

Çokkültürlü Eğitim için Demokratik Düzenlemeler

Türkiye Cumhuriyeti Devleti kuruluşundan bu yana azınlık hakları ile ilgili çeşitli sorunlar yaşamıştır. Son yıllarda azınlıklara karşı tutumunda değişiklik yapma kararı alan Türkiye, çeşitli açılımlarla daha demokratik olma yoluna girmiştir. Özellikle Türklerden sonra büyük bir çoğunluğa sahip Kürt ırkına mensup vatandaşların taleplerine cevap verilmeye çalışılmıştır. Bu kapsamda önerilen Kürt Enstitüsü'nün kurulması, Kürtçe radyo-televizyon kanalının açılmasına izin verilmesi ve anadilde eğitim taleplerinden, anadilde eğitim dışındakiler gerçekleşmiş durumdadır (Türkiye'nin Demokratik Dönüşümü, 2012). Kürt ırkına mensup bazı provakator gruplarla çekişme yaşayan bazı Türk gruplar, anadilde eğitimi yalnızca Kürtçe eğitim olarak algılamakta ve bu hakka şiddetle karşı çıkmaktadırlar. Ancak burada dikkat edilmesi gereken konu şudur; anadilde eğitim, Türkçeden sonra yalnızca Kürtçe dilinde eğitim anlamına gelmemektedir. Anadilde eğitim, bir toplumu oluşturan her bir kültürel grubun, kendi anadilinde eğitim alabilmesidir (Kaya & Aydın, 2013). KONDA (2011) raporuna göre Türkiye'de şu anda 36 farklı etnik kimlik barınmaktadır. Anadilde eğitim hakkı sayesinde bütün anadillerde eğitim verme-alma serbest hale gelecek ve insanlar kendi anadillerini öğrenebileceklerdir. Bunun yanı sıra farklı ırktan olan vatandaşlar birbirlerinin dillerini öğrenecek ve birbirlerine karşı empati geliştirebileceklerdir (Aydın, 2012)

Türk Eğitim Sistemi'nde her ne kadar demokratikleşme açısından adımlar atılsa da çok büyük eksikler görülmektedir. Örneğin Türkiye'de bazı üniversitelerde Çerkez ve Gürcü Dili ve Edebiyatı gibi anadile ilişkin lisans bölümleri açılrsa da Türkiye'de konuşulan diğer azınlık dillerinde hala lisans bölümleri açılmamıştır (Eğitim ve Gelecek, 2013). Bu bölümlerin lisans düzeyinde verilmiyor olması, azınlık dillerinin ilk ve orta öğretimde öğretilmesini engellemektedir. Çünkü bu dilleri öğretecek uzman öğretmenler yetişmemekte dolayısıyla da atamaları gerçekleşmemektedir.

Sonuç, Tartışma ve Öneriler

Vatandaşlık, devlet aygıtı içinde bireyin yasal durumunu belirleyen, kişinin görev ve sorumluluklarının sınırlarını vurgulayan, devletin bireye karşı görev ve sorumluluklarını belirleyen yasal statü olarak ifade edilmektedir (Aybay (2008). Bu açıdan devlet her etnisitenin sahip olduğu kazanımları, çeşitlilikleri, farklılıkları kendisi için zenginlik olarak görmeli ve her bireyi eşitlikçi, özgürlükçü, katılımcı, temsil edebilme ve teşvik etme bağlamında görebilen bir yaklaşım sergilemelidir. Bu yaklaşım; eşitlikçi bir anlayışla her bireyin hak ve hukuk sahibi olması, özgür bir şekilde kendi kültürel değerlerini yaşaması ve yansıtması, devletin bu faaliyetleri destekleyerek teşvik edebilecek bir duyarlılık sergilemesi, bunun yanında vatandaş olarak bireyin kanunlara uygun bir tutum içinde olması,devletin bireyden, bireyin devletten beklediği hak ve görevler olarak görülmektedir.

Vatandaşlık eğitiminin hem birey hem de toplum açısından daha sağlıklı süreçlerin yaşanmasına imkan verebileceği bilinmektedir. Vatandaşlık bilincine sahip birey, içinde bulunduğu toplumsal dokuya uygun davranacağı gibi aynı zamanda devletin kendisine karşı sorumluluklarını bilerek hareket etme eğilimi içinde bulunacaktır (Goncalves, 2004). Çokkültürlü bir eğitimin uygulanabilmesinin her şeyden önce öğretmen yeterliliği ile birlikte, eğitim programının yeterliliğiyle de ilişkili bir durum olduğu öngörülmektedir. Demokratik değerlere sahip çokkültürlü toplumlarda, vatandaşlık bilinci oluşturma noktasında, bireylerin nitelikli kararlar alma ve içinde buldukları toplumu demokratik açıdan daha yaşanabilir ve adil kılmak için gerekli bilgi, davranış ve becerilerle donatılmalarına imkan sunulmaktadır (Banks, 1997). Bu açıdan vatandaşlık eğitiminin asıl amacının, hem birey hem de toplum için sağlıklı sosyal yapıların elde edilmesi adına; bireylerde vatandaşlık noktasında farkındalık oluşturmaya imkan verebilmek olduğu anlaşılmaktadır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş döneminde farklı bilim alanlarıyla bireylerin vatandaşlık bilincine kavuşmalarına imkan verilmeye yönelik bir çaba içinde bulunulduğu, öğretim programlarında milli ve manevi değerlerin esas alındığı, milli tarih, milli coğrafya, T.C. İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük, vatandaşlık, insan hakları ve demokrasi eğitimi alanlarında farklı disiplinlere yer verilerek bu disiplinler yoluyla bireylerin vatandaşlık şuuru içinde yetişmelerine imkan sunulduğu görülmektedir. Eğitim yoluyla vatandaşlık bilincinin elde edilmesine ilişkin olarak Gonçalves (2004), vatandaş olmanın belli bir süreci gerektirdiği ve eğitimin bireylerdeki vatandaş olma sorumluluğunun geliştirilmesine yardımcı olmada çok önemli bir rol oynadığı görüşünü ileri sürmektedir.

Geniş bir coğrafyaya dağılan Osmanlı Devleti döneminde, günümüzde yeni yeni değeri anlaşılımaya başlanan hoşgörü, insan hakları, eşitlik, adalet, azınlık hakları, farklı unsurlara eşit imkanlar sunma gibi değerlerin önemli görüldüğü, bu değerlere yasalarda yer verildiği, farklı din ve milletlerin en iyi şekilde bu değerlerden istifade ettikleri açıktır. Her ne kadar çokkültürlülük kavramı Osmanlı Devleti zamanında kullanılmamış olsa da çokkültürlülüğün kendisi tüm güzellikleriyle

en iyi şekilde yaşatılmaktaydı. Bu anlayışın temelinde, Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu maddi ve manevi değerlerin, hoşgörü ve çokkültürlülüğe dayalı yeterliliklerin sergilenmesine imkan verebilecek nitelikte olduğu görülmektedir (Karpaz & Yıldırım, 2012). Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı ve Kanun-i Esasi'yle farklılıklar dikkate alınarak çok dinli-polietnik yapının düzenli bir biçimde işlediği açıktır. Osmanlı Devleti'nde azınlıklara kendi değerlerine uygun olarak eğitim hakkı tanınmış, bir kısım milletlere de kapitülasyonlar yoluyla eğitim imkanı verilmiştir. Azınlık okullarında yetişen gayrimüslim öğrenciler de devlete ait askeri ve sivil okullarda eğitim faaliyetlerine katılmışlardır. Bu noktada Khan (2001)'ın da ifade ettiği gibi Osmanlı'nın millet sisteminin, çokkültürlü anlayışın ileri bir uygulaması olduğu, bu sistemin temelinde de İslam hümanizması ve hoşgörüsünün yattığı söylenebilir.

Türkiye'de vatandaşlık ve vatandaşlık eğitimi noktasında ortaya konan algı dikkate alındığında devletin; insan haklarını ve temel özgürlükleri, insanların kendi haklarını bilme hakkını bir görev olarak kabul ettiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda çalışmada; Türk Eğitim Sistemi'nde vatandaşlık ve demokrasi derslerinin tarihsel süreç içerisinde ne şekilde verildiği, 1961 ve 1982 anayasalarında vatandaşlık kavramının ne anlam taşıdığı, hak ve sorumluluklarının ne olduğu ile ilgili çerçeve belirlenmeye çalışılmıştır. Diğer yandan uluslararası düzeyde devletin bireylere karşı hak ve görevleri konusunda biliçlenmeye imkan verme konusu tartışılmıştır.

Çalışmada ayrıca her ne kadar çoğulcu demokrasi halkın çoğunluk tarafından yönetilmesi anlamına gelse de bu noktada çoğulcu olmayan azınlıkların hep muhalefette kalmaları, karar mekanizmasında yer almamaları gibi durumlardan dolayı çoğunluğun yönetiminde etkilerinin minimize edilme riskinin mevcut olduğu vurgulanmıştır. Azınlık durumunda olanlar çoğunluk karşısında her zaman kendilerini temsil yeterliliğini tam olarak ortaya koyamayabilirler. Özellikle ülkemizde sahip olunan değerleri ön planda tutarak, farklılıkları bir arada tutan hoşgörü atmosferi içinde çeşitliliği birer zenginlik olarak görme yeterliliğini ortaya koyabilmenin büyük bir ihtiyaç olduğu aşikardır. Ayrıca ülkemizde Cumhuriyet tarihinden itibaren çokkültürlülüğün ulusal birliğin sağlanması için bir risk olarak görüldüğü, doğası gereği, istikrarın bozulmasına yol açabilecek yıkıcı bir unsur olarak algılandığı anlaşılmaktadır. Bu noktada Ekinci (1999) Türkiye'nin, Cumhuriyetin kuruluş aşamasında tek kültürlü homojen bir ulus politikasını esas alarak bunu bir devlet politikasına dönüştürdüğü vurgusuna yer vermiştir. Devletin, parçalanma korkusu refleksiyle hareket etmesi; onun, ulus devlet anlayışıyla gelecek kaygısını aşmaya çalıştığı, bundan dolayı tek tipleşme yolunda adımlarlar attığı ve böylelikle etnik grupların görmezden gelindiği şeklinde yorumlanabilir. Son yıllarda çokkültürlülük bağlamında her ne kadar olumlu gelişmeler gözlemlense de sürecin iyi yönetilememesinden dolayı bu durumun çeşitli siyasal çalkantılara, sosyal çatışmalara yol açabilecek sonuçlar doğurduğu anlaşılmaktadır.

Türk Eğitim Sistemi'nde her ne kadar demokratikleşme boyutunda olumlu adımlar atılmış olsa da çok büyük sorunların hala var olduğu görülmektedir. Temel kütleden farklı kültüre mensup gruplara anadilde eğitim hakkı, farklı dillerde televizyon radyo yayın hakkı gibi haklar verilse de Türkiye'deki demokratik dönüşümün istenen düzey ve yönde olmadığı açıktır. Bu durumun temelinde; demokrasinin tam olarak özümsemediği ve sistemin sağlıklı yürütülmesine engel olabilecek istismarların yaşandığına ilişkin durumların yattığı düşünülmektedir (Polat, 2009) Oysa çokkültürlü eğitimi esas alan öğretim programları farklı ırk, etnik grup, dil ve sosyal gruplara mensup bireylerin düşünceleri doğrultusunda bir program düzenlenmesi gerektiği düşüncesi ile demokrasiyi temel alarak hazırlanır (Banks,2006b). Bu noktada Banks (2005) eğitimcilere, tüm öğrencilere eşit erişim ve fırsat sağlamaları noktasında çok önemli görevler düştüğünü ifade etmiştir.

Türkiye'de çokkültürlülüğü esas alarak 1961 ve 1982 anayasalarında anayasal ifadelere yer verilmesine ve son yıllarda bu bağlamda azınlık haklarının iadesi konusunda gelişmeler yaşanmasına rağmen, çokkültürlü eğitim anlayışının öğretim programlarında istenilen şekilde yer almadığı görülmektedir. Akademik düzeyde ancak "çokkültürlü eğitimin" üniversitelerde dikkate alındığı ve söz konusu "çokkültürlü eğitim" dersinin sadece Türkiye'de birkaç üniversitede işlendiği görülmektedir. Her ne kadar bu çaba cılız bir gayret olarak görüle de gelecek adına çokkültürlü değerlerle, Osmanlı Devleti'nin bu mirasının tekrar canlanacağı, demokrasi adına ümit edilmektedir.

Bu noktadan hareketle bu çalışma ile bireylerin hak ve sorumlulukları bağlamında vatandaşlık bilincine ilişkin farkındalıklarının gelişimine imkan verebilecek yapılanmalara gidilmesi ve bireylerin çokkültürlülüğün sağlayacağı faydalar noktasında bilinçlenmeleri gerektiği ortaya çıkmıştır. Bu durum, vatandaşların empati, hoşgörü, adil olma, duyarlılık, sevgi ve saygı gibi değerleri kazanmalarına büyük fayda sağlayacaktır. Ayrıca öğretim programlarının çokkültürlülük açısından değerlendirilerek bu noktada programlarda gerekli kazanımlara imkan verebilecek düzenlemelere gidilmesi, çokkültürlülük konusunun üniversitelerde akademik düzeyde ele alınmasına fırsat sunabilecek, böylelikle daha çok akademik çalışmalar yapılacak ve eğitim programları için vatandaşlık ile çokkültürlülük adına bilimsel alt yapı oluşturulmuş olacaktır.

Kaynakça

AKTEL, M. (1998). Tanzimat Fermanının Toplumsal Yansıması. *SDÜ İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 3, 177-184.

ATA, B. (2007). *Yeni Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Lisans Programının İlköğretim 2005 Sosyal Bilgiler Dersi (6,7. Sınıflar) Öğretim Programı Açısından Değerlendirilmesi. 1. Uluslar arası Bilim Çalıştayı*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, 08-09 Mart 2007.

AYAS, N. (1948). *Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitimi: Kuruluşlar ve Tarihçeler*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

AYBAY, R. (2008). *Vatandaşlık Hukuku*, İstanbul; İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları,

AYDIN, H. (2012). *Multiculturalism Comes To Turkish Classrooms*. [Http://www.todayszaman.com/newsdetail newsid=29108](http://www.todayszaman.com/newsdetail newsid=29108) (ErişimTarihi: 10. 08. 2015).

BAKKER, C. (2003). *Anahtar Sözcük Çeşitlilik Dinler Arası Eğitim ve Dini Gruplar İçinde Belirsizlik Sorunu, Din Öğretiminde Yeni Yöntem Arayışları Uluslar arası Sempozyum Bildiri ve Tartışmalar (28-30 Mart 2001)*, 359-378, Ankara: MEB Yayınları.

BANKS, C. A. M. (2005). *Improving Multicultural Education: Lessons From the Intergroup Educa-Tion Movement*. New York, NY: Teachers College Press.

BANKS, J. A. (2006b). *Cultural diversity and education: Foundations, curriculum, and teaching (5th ed.)*. Boston, MA: Allyn & Bacon.

BAYRAKTAR, Z. (2013). Balkanlar'da Birarada Yaşama Kültürü Bağlamında Kimlik Çatışmasından Kültürel Entegrasyona, Türk Dili ve Kültürünün Önemi. *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 36(2013), 223-234.

BİLİR, F. (2012). *Yeni Anayasada Vatandaşlık*. Erişim: <http://www.ankarastatejiyeni-anayasada-vatandaslik/> (ErişimTarihi: 12. 08. 2015).

BOZKURT, G. (1992). Rewiew of the Otoman Legal System.OTAM.3.

BÜYÜKKARAGÖZ, S. S., Çivi, C. (1998). *Genel Öğretim Metodları. (8. Baskı)*. Konya: Öz Eğitim Yayınları.

ÇELİK, H. (2008). Cumhuriyet Dönemi Vatandaşlık Eğitiminde Önemli Adımlar. *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi*, 1, 359-369.

DAHL, R. (1993). *Demokrasi ve Eleştirileri*. Çev: Levent Köker. Ankara: Yetkin Yayınevi.

DAMGACI, F. K. (2013). *Türkiye'deki Akademisyenlerin Çokkültürlü Eğitime İlişkin Tutumları*. Yıldız Teknik Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

DAMGACI, F. K., Aydın, H. (2014). An Analysis of Academicians' Perceptions of Multicultural Education: A Turkish Experience. *Anthropologist*. 18(3). 817-833.

Eğitim ve Gelecek. (2013). Erişim: <http://www.egitimvegelecek.com/?p=7085> (Erişim Tarihi: 20. 08. 2015).

ERDEM, G. (2010). Islahat Fermanı'na Yeniden Bir Bakış. *AÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 51(1). 327-348.

ERGİN, O. (1977). *Türk Maarif Tarihi 1-2*. İstanbul: Eser matbaası.

GONCALVES e Silva, P. B. (2004). Citizenship and education in Brazil: The contribution of Indian peoples and Blacks in the struggle for citizenship. In J. A. Banks (Ed.), *Diversity and citizenship education: Global perspectives* (pp. 185-217). San Francisco, CA: Jossey-Bass.

GÖZLER, K. (2000). "Türk Anayasa Hukuku" Bursa: Ekin Kitabevi Yayınları, s.19-23-43'

GÖZÜTOK, F. D. (2007). Öğretim İlke ve Yöntemleri. (2. Baskı). Ankara: Ekinoks Kitabevi.

GÖZLÜGÖL, S. V. (2013). Avrupa Çoğulcu Düzeninin Bir Parçası Olarak Çoğulcu Demokrasinin Temel Gereklere. *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi*. 3 (2), 61-74.

GÜNDEM, S. (1996). *Sosyal Bilgiler Öğretimine Genel Bir Bakış, İlköğretim Kurumlarında Sosyal Bilgiler Öğretimi ve Sorunları*. Ankara. TED Yayınları.

GÜLMEZ, M. (2001). İnsan Hakları ve Demokrasi Eğitimi. Ankara: TODAİE Yayınları.

GÜNAY, Ü. (1998). Türklerin Dini Tarihinde ve Kültüründe Çoğulculuk ve Hoşgörü. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 10, 49-68.

GÜNDOĞAN, A. İ. (2002). Çoğulculuk ve Değer Bunalımı. *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 8. Sayı.

HABLEMİTOĞLU, S., Özmete, E. (2012). Etkili Vatandaşlık Eğitimi İçin Bir Öneri. *Ankara Sağlık Bilimleri Dergisi*. 1(3), 39-54

KAHN, M. (2008). *Multicultural education in the United States: Reflection. Intercultural Education*, 19 (6), 527-536.

KHAN,A.(2001) "Osmanlı İmparatorluğu: Çok kültürlülüğün Doğulu Mimarı", Hasan Celal Güzel (Ed.), Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu içinde (367-379), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 369-370.

KARPAT, K., Yıldırım, Y. (2012). *Osmanlı Hoşgörüsü, Osmanlıda Hoşgörü ve Kültürel Dini Birliktelik*. (Y. Usta, Çev.) İstanbul: Timaş Yayınları.

KAYA, İ., Aydın, H. (2013). *Türkiye'de Anadilde Eğitim Sorunu: Zorluklar, Deneyimler ve İki Dilli Eğitim Modeli Önerileri*. İstanbul: Ukam Yayınları.

KEPENEKÇİ, K. Y. (2008). *Eğitimciler İçin İnsan Hakları ve Vatandaşlık*. Ankara: Ekinoks Yayınevi.

KARATAŞ, A. I. (2006). Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlere Tanınan Din ve Vicdan Hürriyeti. *UÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 15(1), 267-284.

KONDA. (2011). *Kürt Meselesi'nde Algı ve Beklentiler (Perceptions and Expectations in the Kurdish Question)*. İstanbul, Turkey: İletişim Yayınları.

KUBİLAY, Ç. (2005). Türkiye'de Anadillere Yönelik Düzenlemeler ve Kamusal Alan: Anadil ve Resmidil Eşitlemesinin Kırılması. *İletişim Araştırmaları*. 2(2), 55-86.

LİJPHART, A. (1999). *Patterns of Democracy: Government Forms and Performance in 36 Countries*. New Haven: Yale University Press.

OKANDAN, R. G. (1999). *Âmme Hukukumuzda Tanzimat Devri*. İstanbul, Tanzimat Yayınları.

ÖZCAN, K., Agca, V. (2010). Yeni Kamu Yönetimi Anlayışında Postmodernizmin İzleri. *Amme İdaresi Dergisi*, 43(3). 1-32.

ÖZTURK, M. (2010). Arap Ülkelerinde Osmanlı İdaresi. *International Journal of History*. Ortadoğu Özel Sayısı. 325-351.

POLAT, S. (2009). Öğretmen Adaylarının Çok Kültürlü Eğitime Yönelik Kişilik Özellikleri. *International Online Journal of Educational Sciences*, 1 (1), 154 – 164.

POLAT, E. G. (2011). Osmanlıdan Günümüze Vatandaşlık Anlayışı. *Ankara Barosu Dergisi*.2011(3),128-157.

RAMSEY, P. G. (2008). History and Trends of Multicultural Education. *NHSA Dialog*, 11 (4), 206-214.

REŞİT, A. (1933). *Ekalliyelerin Himayesi*. İstanbul: Matbaa-i Ebuuzziya.

SARTORİ, G. (1996). *Demokrasi Teorisine Geri Dönüş*. (Çev: Tuncer Karamus & Mehmet Turhan). Ankara: Yetkin Yayınevi.

TAŞDEMİRCİ, E. (2001). Türk Eğitim Tarihinde Azınlık Okulları ve Yabancı Okullar. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 10, 13-30.T

TAYLOR, C. (1996). *Çokkültürlülük*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. TTKB, (2015). Öğretim Programları.<http://ttkb.meb.gov.tr/www/ogretim-programlari> (13.09.2015 tarihinde ulaşılmıştır).

TUNCALP, E. (1950). *Türk-İslam Çocuklarının Şiirleştirilmiş Allah, Din ve Ahlak Bilgileri*. İstanbul: Hakka Doğru Dergisi Yayınları.

SDE. (2012). *Türkiye'nin Demokratik Dönüşümü 2002-2012*. Ankara: Başak Matbaacılık.

UKAM. (2013). *Türkiye'de Anadilde Eğitim Sorunu: Zorluklar, Deneyimler ve İki Dilli Eğitim Modeli Önerileri*. İstanbul: Ukam Yayınları.

ÜSTEL, F. (2001). "II. Meşrutiyet ve Vatandaşın İcadı", M. Ö. Alkan, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, İstanbul; İletişim Yayınları,

Yabancılar ve Uluslar arası Koruma Kanunu. (2013). Erişim: <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2013/04/20130411-2.htm>

YAVUZ, B. (2009). Çoğulcu Demokrasi Anlayışı ve İnsan Hakları. *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. 1-2, 283-302.